व्याकरणपरिचय: —

पाणिनीयव्याकरणप्रवेश: [2]

नीलेश बोडस
neelesh.bodas@gmail.com
23-Oct-2016
Session recording here

वन्दनम्

येनाक्षरसमाम्नायम् अधिगम्य महेश्वरात्

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचिम् भाष्यकारं पतञ्जलिम्

पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

पुनरावर्तनम्

व्याकरणम् = व्याक्रियन्ते अनेन शब्दा: तत् शास्त्रं व्याकरणम् ।

व्याकरणस्य माहात्म्यम् = एक: शब्द: सुष्ठु ज्ञात: शास्त्रान्वित: सुप्रयुक्त: स्वर्गे लोके कामधुग्भवति ।

पाणिनीयव्याकरणम् = लौकिकवैदिकशब्दानाम् रूपसिद्ध्यर्थम् पाणिनिना रचिता व्याकरणशाखा ।

अष्टाध्यायी = ~ 4000 सूत्राणि अष्टसु अध्यायेषु प्रकरणश: निबद्धानि ।

प्रक्रिया = प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् आरभ्य सूत्राणां साहाय्येन अन्तिमपदस्य निर्माणपद्धति: ।

सूत्रलक्षणम् = अल्पाक्षरम्, असन्दिग्धम्, सारवत्, विश्वत: मुखम्, अस्तोभम्, अनवद्यम् ।

अष्टाध्यायीरचनातन्त्राणि - 1

माहेश्वरसूत्राणि	अइउण् ऋलृक् ... शषसर् हल्
प्रत्याहाराः	अन्तिम-अनुबन्धवर्णेन सह आदिवर्णस्य लघ्वीकरणार्थम् योजनम् ।
अनुबन्धाः	प्रत्ययेषु, धातुषु, आदेशेषु, आगमेषु दृश्यन्ते । प्रक्रियायाम् लुप्यन्ते । किञ्चन कार्यम् दर्शयन्ति ।
संज्ञाः	नामकरणम् संज्ञा ।
अधिकारः	प्रकरणस्य प्रारम्भिकसूत्रम् ।

अष्टाध्यायीरचनातन्त्राणि - 2

उत्सर्ग-अपवादः	उत्सर्गः - प्रक्रियायाः प्रमुखसूत्रम् । अपवादः - प्रमुखसूत्रस्य अपवादसूत्राणि ।
अनुवृत्तिः	सूत्रेषु अदृष्टं (परन्तु आवश्यकम्) पदम् सर्वत्र पूर्वेभ्यः सूत्रेभ्यः यथायोग्यं स्वीकरणम् ।
अतिदेशः	कस्यचित् कार्यस्य अन्यपदार्थे आरोपणम् |
परिभाषाः	"अन्येषां सूत्राणां अर्थः कथं ज्ञातव्यः" तस्य स्पष्टीकरणम् ।
असिद्धत्वम्	त्रिपाद्याः सूत्रस्य प्रयोगात् अनन्तरम् सपादसप्ताध्याय्याः सूत्रस्य प्रयोगः न करणीयः ।

सूत्राणां प्रयोगस्य नियमा:

- **अष्टाध्याय्या: भागद्वयम्** - सपादसप्ताध्यायी / त्रिपादी

- प्रक्रियासमये सपादसप्ताध्याय्या: सूत्राणां क्रमविषये विशेष: नियम: नास्ति । यथायोग्यं सूत्राणि प्रयोक्तुं शक्यन्ते ।

- **यदि कस्मिंश्चित् स्थले द्वयो: सूत्रयो: प्रयोग: भवितुम् अर्हति चेत् किम् करणीयम्?**
  - उत्सर्ग-सूत्रस्य अपेक्षया अपवादसूत्रस्य प्रयोग: करणीय: ।
  - पूर्वसूत्रस्य अपेक्षया परसूत्रस्य प्रयोग: करणीय: ।

- **परन्तु "असिद्धत्वम्" इति सिद्धान्त: सपादसप्ताध्यायी-तथा-त्रिपादी-एतयो: विषये सूत्रक्रमस्य कांश्चन नियमान् वदति -**
  - सपादसप्ताध्याय्या: सूत्रस्य प्रयोगस्य अवसर: अस्ति चेत् त्रिपाद्या: सूत्रस्य प्रयोग: न करणीय: ।
  - एकवारं त्रिपादीसूत्रस्य प्रयोगं कुर्मश्चेत् सपादसप्ताध्याय्या: सूत्रस्य पुन: प्रयोग: निषिद्ध: अस्ति ।
  - द्वयो: त्रिपादीसूत्रयो: प्रयोगस्य समानस्थले अवसर: अस्ति चेत् पूर्वसूत्रस्य प्रयोग: करणीय: ।

पूर्वसूत्रात् परसूत्रम् बलीयः

7|3|102 सुपि च

- अकारान्तशब्दस्य यकारादि/भकारादि सुप्-प्रत्यये परे दीर्घः भवति ।
- यथा - राम + य (चतुर्थी-एकवचनम्) = रामाय ।

7|3103 बहुवचने झल्येत्

- अकारान्तशब्दस्य बहुवचनस्य भकारादि/सकारादि सुप्-प्रत्यये परे एकारादेशः भवति ।
- यथा - राम + सु (सप्तमीबहुवचनम्) = रामेषु ।

प्रश्नः राम + भ्यस् (चतुर्थीबहुवचनम्) अत्र किं करणीयम्?

उत्तरम् - परत्वात् 7|3|103 बहुवचने झल्येत् इत्यस्य प्रयोगः करणीयः । अतः राम + भ्यस् इत्यत्र राम-शब्दस्य एकारादेशः भवति । रामेभ्यः ।

उत्सर्गसूत्रात् अपवादसूत्रम् बलीयः

7| 1|23 स्वमोर्नपुँसकात्

- नपुँसकात् परस्य सुँ-प्रत्ययस्य अम्-प्रत्ययस्य च लुक् स्यात् ।

7|1|24 अतोऽम्

- अकारान्त-नपुँसकात् परस्य सुँ-अम्-प्रत्यययो: अम्-आदेश: भवति ।

प्रश्न: फल + सुँ इत्यत्र किम् करणीयम्?

उत्तरम् - अपवादसूत्रस्य प्रयोग: करणीय: । अत: फल + सुँ → फल + अम् → फलम् ।

त्रिपाद्याः सपादसप्ताध्यायी बलीयसी

6|1|68 हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्

- आकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दात् परस्य सुँ-प्रत्ययस्य लोपः भवति ।

8|2|66 ससजुषो रुँः

- पदान्तसकारस्य रुँ-आदेशः भवति ।

प्रश्नः माला + स् [प्रथमैकवचनम्] अत्र किम् करणीयम् ?

उत्तरम् - सपादसप्ताध्याय्याः सूत्रस्य प्रसक्तिः अस्ति चेत् त्रिपाद्याः सूत्रस्य प्रयोगः न करणीयः । अतः अत्र हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन सुँ-प्रत्ययस्य लोपः करणीयः । माला + सुँ → माला ।

त्रिपाद्याः अनन्तरम् सपादसप्ताध्याय्याः प्रयोगः निषिद्धः ।

अर्जुन + सुँ + उवाच
→ अर्जुन + रुँ + उवाच [**ससजुषोः रुः** 8|2|66 इति रूत्वम्]
→ अर्जुन + य् + उवाच [**भोभगोऽघोऽपूर्वस्य योऽशि** 8|3|17 इति यकारादेशः]
→ अर्जुन + उवाच [**लोपः शाकल्यस्य** 8|3|19 इति यकारलोपः]

प्रश्नः अत्र आद्गुणः 6|1|87 इति गुणसन्धिः करणीया वा?

उत्तरम् - न करणीया, यतः असिद्धाधिकारस्य नियमेन त्रिपाद्याः सूत्रात् अनन्तरम् सपादसप्ताध्याय्याः सूत्रस्य प्रयोगः कर्तुं न शक्यते ।

त्रिपाद्याः सूत्राणां प्रयोगः क्रमेणैव करणीयः ।

8|2|39 झलां जशोन्ते

- पदान्त-झल्-वर्णस्य जश्त्वम् भवति ।

8|4|40 स्तोः श्चुना श्चुः

- चवर्गे परे तवर्गस्य चवर्गः भवति ।

प्रश्नः सत् + चित् इत्यत्र तकारस्य जश्त्वम् (= दकारः) करणीयः उत श्चुत्वम् (= चकारः)?

उत्तरम् - त्रिपाद्याः सूत्राणां प्रयोगसमये क्रमेणैव सूत्राणि प्रयोक्तव्यानि । अतः प्रथमम् जश्त्वमेव करणीयम् -

सत् + चित्
→ सद् + चित् [**झलां जशोऽन्ते** 8|2|39 इति जश्त्वम्]
→ सज् + चित् [**स्तोः श्चुना श्चुः** 8|4|40 इति श्चुत्वम्]
→ सच् + चित् [**खरि च** 8|4|55 इति चर्त्वम्]
→ सच्चित्

सूत्राणां षड् भेदाः

॥ संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधम् सूत्रमुच्यते ॥

संज्ञा	नामकरणं संज्ञा	1|1|1 वृद्धिरादैच्
परिभाषा	अनियमे नियमकारिणी परिभाषा	1|1|52 अलोऽन्त्यस्य
विधिः	कर्तव्यत्वेनोपदेशो विधिः	6|1|77 इको यण् अचि
नियम	बहुत्र प्राप्तौ संकोचनं नियमः	6|4|3 नामि, 6|4|4 न तिसृचतसृ
अतिदेशः	अन्यतुल्यत्वविधानम् अतिदेशः	3|4|85 लोटो लङ्वत्
अधिकारः	उत्तरप्रकरणव्यापी अधिकारः	3|1|1 प्रत्ययः

अष्टाध्याय्यां प्रकरणक्रमः

प्रकृतिः + प्रत्ययः = पदम्

प्रथमाध्यायः	**प्रकृतेः स्वरूपम्**	संज्ञाः, परिभाषाः, पदनिर्णयः, कारकाणि, अव्ययानि
द्वितीयाध्यायः		समासः, विभक्तिनिर्णयः
तृतीयाध्यायः	**प्रत्ययाः**	धातुविहिताः प्रत्ययाः
चतुर्थाध्यायः		प्रातिपदिकेभ्यः विहिताः प्रत्ययाः
पञ्चमाध्यायः		प्रातिपदिकेभ्यः विहिताः प्रत्ययाः
षष्ठाध्यायः	**पदनिर्माणप्रक्रिया**	द्वित्वप्रकरणम्, अच्-सन्धिप्रकरणम्, स्वरप्रकरणम्
सप्तमाध्यायः		प्रत्ययादेशाः, इडागमः, अङ्गकार्याणि
अष्टमाध्यायः		लोपकार्याणि, णत्वम्, षत्वम्, हल्सन्धिसूत्राणि

पाणिनीयव्याकरणम्

॥ अष्टकं धातुपाठश्च गणपाठस्तथैवच । लिङ्गानुशासनं शिक्षा पञ्चकं पाणिनीयकम् ॥

अष्टकम् = अष्टाध्यायी
धातुपाठ
गणपाठ
लिङ्गानुशासनम्
पाणिनीयशिक्षा

उणादिसूत्राणि
फिट् सूत्राणि

धातुपाठः

- **धातुसंज्ञा - 1|3|1 भूवादयो धातवः**
- आहत्य ~2000 धातवः धातुपाठे निर्दिष्टाः ।
- धातुपाठे धातवः दश-गणेषु विभाजिताः ।
  प्रत्येकस्मिन् गणे अन्तिमवर्णानुक्रमेण धातवः निर्दिष्टाः सन्ति ।
- धातुपाठे धातवः "औपदेशिकस्वरूपे" निर्दिष्टाः सन्ति ।
  - यथा - डुकृञ् करणे ,णीञ् प्रापणे, गम्लृँ गतौ आदयः ।
- धातुपाठस्य त्रीणि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते - क्षीरतरङ्गिणी, धातुप्रदीप तथा माधवीयधातुवृत्ति ।
- धातुपाठः पाणिनिना निर्मितः । परन्तु तत्रस्थान् अर्थान् "भीमसेन" नाम्नः वैयाकरणः अन्तरभावयत् ।

॥ अथ धातुपाठः ॥

भू सत्तायाम्
एध वृद्धौ
स्पर्ध सङ्घर्षे
गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च
बाधृ लोडने विलोडने
...

अष्टकम्
धातुपाठः
गणपाठः
लिङ्गानुशासनम्
शिक्षा
उणादिसूत्राणि
फिट्सूत्राणि

गणपाठः

सूत्रपाठः

1|1|27 **सर्वादीनि सर्वनामानि** - सर्वादिगणे समाविष्टाः शब्दाः "सर्वनामसंज्ञकाः" स्युः ।

3|1|134 **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः** - नन्द्यादिगणे समाविष्टानाम् धातूनाम् ल्यु-प्रत्ययः भवति ।

2|1|40 **सप्तमी शौण्डैः** - शौण्डादिगणे समाविष्टैः शब्दैः सह सप्तमी-तत्पुरुषसमासः सिद्ध्यति ।

अष्टकम्
धातुपाठः
गणपाठः
लिङ्गानुशासनम्
शिक्षा
उणादिसूत्राणि
फिट्सूत्राणि

- गणपाठे आहत्य 264 गणाः सन्ति ।
- गणपाठः अपि पाणिनिना निर्मितः ।
- गणानां प्रकारद्वयम् - परिगणितगणाः, आकृतिगणाः ।

गणपाठः

सर्वादिगणः = { सर्व, विश्व, उभ, उभय, ... }

नन्द्यादिगणः = { नन्द्, वास्, मद् , ... }

शौण्डादिगणः = { शौण्ड, धूर्त, कितव, ... }

लिङ्गानुशासनम्

- प्रातिपदिकानाम् लिङ्गनिर्देश: ।
- आहत्य 189 सूत्राणि ।
- पाणिनिना अयं ग्रन्थ: न विरचित: ।
- अष्टाध्याय्यां "सामासिक"पदानां लिङ्गनिर्धारणस्य सूत्राणि सन्ति, परन्तु सर्वेषां प्रातिपदिकानां लिङ्गनिर्धारणविषये किमपि उक्तम् नास्ति ।

अष्टकम्
धातुपाठ:
गणपाठ:
लिङ्गानुशासनम्
शिक्षा
उणादिसूत्राणि
फिट्सूत्राणि

॥ अथ लिङ्गानुशासनम् ॥

1) लिङ्गम्

2) स्त्री

3) ऋकारान्ता: मातृदुहितृस्वसृपोतृननान्दर:

...
...
...
...

189) सर्वादीनि सर्वनामानि

शिक्षा

- **शिक्षाशास्त्रम्** = वर्णोच्चारणस्य वर्णोत्पत्ते: च शास्त्रम् ।
  - वर्णनिर्माणम् कथं भवति ?
  - वर्णोच्चारा: कथं करणीया: ?
  - वर्णोचारस्य प्रयत्ना: के के ?
- प्रत्येकस्य वेदस्य स्वस्य शिक्षाशास्त्रम् विद्यते ।
  - ऋग्वेदीय - शौनकशिक्षा, शौरीरीयशिक्षा ...
  - यजुर्वेदीय - याज्ञवल्क्यशिक्षा, व्यासशिक्षा...
  - सामवेदीय - नारदीयशिक्षा, गौतमीयशिक्षा...
  - अथर्ववेदीय - माण्डूकीयशिक्षा, वर्णपटलशिक्षा...
- पाणिनीयव्याकरणे समाविष्टा "पाणिनीयशिक्षा" -
  - ऋग्वेदीयशिक्षाग्रन्थ:
  - पाणिनिना न प्रोक्ता
  - 61 श्लोका:

॥ अथ पाणिनीयशिक्षा ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।
शास्त्रानुपूर्व्यम् तद्विद्यात् यथोक्तं लोकवेदयो: ॥ 1 ॥

प्रसिद्धमपि शब्दार्थम् अविज्ञातमबुद्धिभि: ।
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ 2 ॥

त्रिषष्टिश्चतु:षष्टिर्वा वर्णा: शम्भुमते मता: ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता: स्वयम्भुवा ॥ 3 ॥

...

....

अष्टकम्
धातुपाठ:
गणपाठ:
लिङ्गानुशासनम्
शिक्षा
उणादिसूत्राणि
फिट्सूत्राणि

उणादिसूत्राणि

- सर्वेषां प्रातिपदिकानां व्युत्पत्तिं निर्देशयितुम् रचितानि सूत्राणि ।
- उणादिपाठस्य संस्करणद्वयं उपलभ्यते ।
  - पञ्चपदी - प्राय: पाणिनिना निर्मिता ।
  - दशपदी - पाणिने: प्राक् ।
- **3|3|1 उणादयो बहुलम्**
  - उणादिप्रत्यया: (अष्टाध्याय्यां पाठितै: प्रत्ययै: सह) यथायोग्यं प्रयोक्तव्या: ।

अष्टकम्
धातुपाठ:
गणपाठ:
लिङ्गानुशासनम्
शिक्षा
उणादिसूत्राणि
फिट्सूत्राणि

वा (गतिगन्धनयो:) + **उण्** [उणादि 1.1]
→ वा + युक् + उण् [**आतो युक् चिण्कृतो: 7|3|33** इति युक्-आगम:]
→ वा य् उ [**हलन्त्यम् 1|3|3, तस्य लोप: 1|3|9**]
→ **वायु**

॥ अथ उणादिप्रकरणम् [पञ्चपदी] ॥

1-1 कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्

1-2 छन्दसीण:

1-3 दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्

1-4 किञ्जरयो: श्रिण:

....

...

...

5-68 प्रथेरमच्

5-69 चरेश्च

5-70 मङ्गेरलच्

फिट्सूत्राणि

- "फिष्" इत्युक्ते प्रातिपदिकम् ।
  - फिट् = फिष् इत्यस्य प्रथमैकवचनम् ।
- प्रातिपदिकानाम् उच्चारणविषये, स्वराणां उदात्तत्व-अनुदात्तत्व-स्वरितत्वविषये नियमानाम् सङ्कलनम् ।
- रचयिता - "शन्तनु" नाम कश्चन वैयाकरण: ।
- आहत्य 14 पादा:, 87 सूत्राणि ।

अष्टकम्
धातुपाठ:
गणपाठ:
लिङ्गानुशासनम्
शिक्षा
उणादिसूत्राणि
फिट्सूत्राणि

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

1.1 फिषोन्त उदात्त:

1.2 पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्

1.3 गेहार्थानामस्त्रियाम्

1.4 गुदस्य च

1.5 ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य

1.6 खान्तस्याश्मादे:

...
...
...

वार्त्तिकग्रन्थाः

॥ उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुः वार्त्तिकज्ञाः मनिषिणः ॥

- सूत्रपाठे उपस्थितान् दोषान् , अपूर्णत्वं च दूरीकर्तुम् वार्त्तिकग्रन्थाः निर्मिताः ।
  - क्रौष्ट्रीयवार्त्तिकम्, सौनागवार्त्तिकम्, कात्यायनवार्त्तिकम् आदयः
- कात्यायनः (= वररूचिः) वार्त्तिककारेषु अग्रतमः । अनेन निर्मितानि वार्तिकानि महाभाष्ये प्रामुख्येन चर्चितानि ।
  - कालः - क्रिस्तपूर्वम् 400-तमम् शतकम्
  - निवासः = कौशाम्बी (अलाहाबाद)
  - "वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्" अस्य रचयिता अपि एषः इति मन्यते ।
- कात्यायनस्य वार्त्तिकग्रन्थः यथास्वः नोपलभ्यते । महाभाष्ये निर्दिष्टानि वार्त्तिकानि एव उपलब्धानि सन्ति ।
- कात्यायनः ~1500 सूत्राणां विषये आहत्य ~5000 वार्त्तिकानि रचितवान् ।
  - एतेषु बहूनि वार्त्तिकानि महाभाष्यकारेण अस्वीकृतानि । कानिचन स्वीकृतानि ।

वार्त्तिकानि - उदाहरणम्

8|4|1 रषाभ्यां नो णः समानपदे

रेफषकाराभ्याम् उत्तरस्य् समानपदस्थस्य नकारस्य णकारादेशः भवति ।
यथा - चतुर्णाम् , पुष्णाति ।

परन्तु ऋकारात्-परस्य रेफस्य अपि णत्वं भवति । यथा - धातृणी ।

तदर्थम् वार्त्तिककारः वार्त्तिकं निर्मितवान् -

ऋवर्णात् नस्य णत्वं वाच्यम् (वार्त्तिकम् 4969) ।

6|1|101 अकः सवर्णे दीर्घः

अकः सवर्णे अचि परे दीर्घः एकादेशः स्यात् ।
यथा -

- हिम + आलय = हिमालय ।
- गौरी + ईश = गौरीश ।
- साधु + उक्तम् = साधूक्तम् ।

परन्तु ऋवर्णात् परे ऋवर्णे स्थिते सवर्णदीर्घः विकल्पेन भवति ।
यथा - होतृ + ऋकारः = होतृकारः, होतृकारः ।

तदर्थम् वार्त्तिककारः वार्त्तिकं निर्मितवान् -

ऋति सवर्णे ऋ वा (वार्त्तिकम् 3640) ।

महाभाष्यम्

॥ सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र, वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

- अष्टाध्याय्याः सूत्राणां विस्तारेण विवेचनम् ।
  - प्रत्येकस्य सूत्रस्य पदच्छेदः, पदपरिचयः, पदविग्रहः, सूत्रस्य अर्थः, उदाहरणानि, सूत्रस्य आवश्यकता, वार्त्तिकानां विवेचनम्, ...
- रचयिता = पतञ्जलिः । आदिशेषस्य अवतारः ।
  - कालः - क्रिस्तपूर्वम् 200-तमम् शतकम्
  - निवासः = गोनर्द (राजस्थान)
  - "योगसूत्रकारः पतञ्जलिः एषः उत् कश्चनः अन्यः" अस्मिन् विषये स्पष्टता नास्ति ।
- महाभाष्यलेखनपद्धतिः
  - गुरुशिष्यसंवादरूपेण रचितः ग्रन्थः । शिष्यः संशयान् पृच्छति, गुरुः तेषां उत्तराणि स्पष्टीकरोति ।
  - 85 "आह्निकेषु" विभाजितः ।
  - मुख्यानि षट् प्रयोजनानि - *पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं षड्विधं भाष्यमुच्यते ॥*

मुनित्रयम्

पाणिनिः (अष्टाध्यायी)	वररुचिः (वार्त्तिकानि)	पतञ्जलिः (महाभाष्यम्)

मुनित्रयम् उत्तरोत्तरम् प्रामाण्यम्

॥ वाक्यकारं वररुचिम् भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

अन्ये व्याकरणग्रन्थाः

महाभाष्यस्य व्याख्यानानि	महाभाष्यदीपिका (भर्तृहरिः), प्रदीपः (कैयटः) , शब्दकौस्तुभः (भट्टोजिदीक्षितः)
वृत्तिग्रन्थाः	काशिका (जयादित्यः, वामनः), प्रथमावृत्तिः (ब्रह्मदत्तः), भाषावृत्तिः (पुरुषोत्तमदेव), व्याकरणमिताक्षरा (अन्नम्भट्ट)
प्रक्रियाग्रन्थाः	रूपावतारः (धर्मकीर्तिः), प्रक्रियाकौमुदी (रामचन्द्राचार्यः), प्रक्रियासर्वस्वम् (नारायणभट्टः), सिद्धान्तकौमुदी (भट्टोजीदीक्षितः), लघुसिद्धान्तकौमुदी (वरदराजः)
परिभाषाग्रन्थाः	परिभाषेन्दुशेखरः (नागेशभट्टः)
स्वतन्त्रग्रन्थाः	वाक्यपदीयम् (भर्तृहरिः), वैयाकरणभूषणसारः (कौण्डभट्टः), वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषा (नागेशभट्टः)

महाभाष्यव्याख्यानानि

- महाभाष्यदीपिका (भर्तृहरिः)
  - महाभाष्यस्य प्रथमम् व्याख्यानम् ।
  - अद्य केवलं प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य 55 श्लोकानामेव व्याख्यानम् उपलभ्यते ।

- प्रदीपः (कैयटः)
  - महाभाष्यस्य प्राचीनतमम् सम्पूर्णरूपेण उपलब्धं व्याख्यानम् ।
  - महाभाष्यस्य सर्वे सिद्धान्ताः विस्तारेण चर्चिताः ।
  - केषुचनस्थलेषु स्वमतं अपि प्रदर्शितम् ।
  - भट्टोजिदीक्षितनागेशप्रभृतिभ्याम् अस्य साहाय्येनैव स्वग्रन्थाः विरचिताः ।
  - प्रदीपस्य टीकाः - महाभाष्यप्रदीपोद्योतः (नागेशभट्टः), उद्योतनम् (अन्नम्भटः), ...

- शब्दकौस्तुभः (भट्टोजिदीक्षितः)
  - भाष्ये प्रतिपादिकाः सर्वे सिद्धान्ताः चर्चिताः । पूर्वाचार्याणां मतानि सङ्गृहीतानि ।

महाभाष्यव्याख्यानानि
वृत्तिग्रन्थाः
प्रक्रियाग्रन्थाः
परिभाषाग्रन्थाः
स्वतन्त्रग्रन्थाः

काशिका (वृत्तिग्रन्थः)

- अष्टाध्याय्याः सर्वेषां सूत्राणां विषये अनुवृत्ति-अधिकार-उदाहरणसहितम् (संक्षेपेण) विवेचनं लभ्यते ।
  - अष्टाध्यायीक्रमेण व्याकरणाध्ययनं कर्तुं अयं ग्रन्थः बहु प्रसिद्धः ।
- ग्रन्थनिर्मितिः -
  - जयादित्यः (अध्यायः 1 तः 5), वामन (अध्यायः 6 तः 8)
  - 600 ख्रिस्ताब्दः ।
  - रचनास्थलम् = काशी
- काशिकायाः व्याख्यानानि -
  - काशिकाविवरणपञ्जिकान्यासः - जिनेन्द्रबुद्धिः (800 ख्रिस्ताब्दः)
  - - पदमञ्जरि (हरदत्तः) (1100 ख्रिस्ताब्दः)

महाभाष्यव्याख्यानानि
वृत्तिग्रन्थाः
प्रक्रियाग्रन्थाः
परिभाषाग्रन्थाः
स्वतन्त्रग्रन्थाः

सिद्धान्तकौमुदी (प्रक्रियाग्रन्थः)

- अष्टाध्याय्याः सूत्राणां क्रमं त्यक्त्वा प्रक्रियानुकुलक्रमेण सूत्राणां पुनर्रचना ।

"राम + अम् = रामम्" अस्य प्रक्रिया	अष्टाध्यायीक्रमः	कौमुदीक्रमः
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	1|2|45	178
प्रत्ययः	3|1|1	180
ङ्याप्-प्रातिपदिकात्	4|1|1	182
स्वौजसमौट्...	4|1|2	183
विभक्तिश्च	1|4|104	184
सुपः	1|4|103	185
द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने	1|4|22	186
अमि पूर्वः	6|1|107	194

महाभाष्यव्याख्यानानि
वृत्तिग्रन्थाः
प्रक्रियाग्रन्थाः
परिभाषाग्रन्थाः
स्वतन्त्रग्रन्थाः

सिद्धान्तकौमुदी

- प्रकरणक्रम: -
  - संज्ञा, परिभाषा, सन्धय:, सुबन्तम्, अव्ययम्, स्त्रीप्रत्यय:, कारकम्, समास:, तद्धित:, तिङन्तम्, सनाद्यन्तम्, कृदन्तम्, उणादिप्रकरणम्, फिट्सूत्राणि, वैदिकप्रक्रिया, स्वर:, लिङ्गानुशासनम् ।
- सिद्धान्तकौमुद्या: माहात्म्यम् - भाष्यस्य सर्वे सिद्धान्ता: साररूपेण सङ्कलिता: ।
  - *कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रम: । कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रम: ।*
- रचयिता - भट्टोजिदीक्षित: (ख्रिस्ताब्द: 1700, महाराष्ट्र:)
- सिद्धान्तकौमुदे: व्याख्यानानि / टीका: -
  - बालमनोरमा (वासुदेवशास्त्रीदीक्षित:) , तत्वबोधिनी (ज्ञानेन्द्रसरस्वती), प्रौढमनोरमा (भट्टोजिदीक्षित:), बृहच्छब्देन्दुशेखर: (नागेशभट्ट:), लघुशब्देन्दुशेखर: (नागेशभट्ट:) ।
- लघुसिद्धान्तकौमुदी - सिद्धान्तकौमुद्या: मुख्यानि सूत्राणि स्वीकृत्य तेषां पुनर्रचनां कृत्वा वरदराजेन निर्मित: ।

महाभाष्यव्याख्यानानि
वृत्तिग्रन्था:
प्रक्रियाग्रन्था:
परिभाषाग्रन्था:
स्वतन्त्रग्रन्था:

परिभाषेन्दुशेखरः (परिभाषाग्रन्थः)

- महाभाष्यस्य सिद्धान्ताः परिभाषारूपेण प्रोक्ताः । प्रत्येकस्याः परिभाषायाः विवेचनमपि दत्तम् ।
- आहत्य 132 परिभाषाः ।
- रचयिता - नागेशभट्टः । (ख्रिस्ताब्दः 1700)

महाभाष्यव्याख्यानानि
वृत्तिग्रन्थाः
प्रक्रियाग्रन्थाः
परिभाषाग्रन्थाः
स्वतन्त्रग्रन्थाः

॥ अथ परिभाषेन्दुशेखरः।।

...
प्राचीन व्याकरणतन्त्रे वाचनिकानि, अन्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि, भाष्यवार्तिकयोः उपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि, तानि व्याख्यास्यन्ते ।
...

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम् ॥ 1 ॥
...
यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । ॥ 2 ॥
...
अनेकान्ताः अनुबन्धाः ॥ 3 ॥
...
...
...

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥ 132 ॥

स्वतन्त्रग्रन्थाः

- वाक्यपदीयम् - भर्तृहरि (ख्रिस्ताब्दः 400)
  - संस्कृतव्याकरणस्य भिन्नानाम् अङ्गानाम् विवेचनम् ।
  - काण्डत्रयम् -
    - ब्रह्मकाण्ड - व्याकरणप्रयोजनम्, आगमस्य प्रामाण्यम्, शब्दस्य स्वरूपम्, ध्वनेः निर्माणम्
    - वाक्यकाण्ड - वाक्यनिर्माणप्रक्रिया, कारकम्
    - पदकाण्ड - काल, क्रिया, सङ्ख्या, लिङ्ग

- वैयाकरणभूषणसारः - कौण्डभट्टः (ख्रिस्ताब्दः 1700)
  - भट्टोजिदीक्षितस्य "वैयाकरणमतोन्मज्जन"ग्रन्थस्य व्याख्यानम् ।
  - पञ्चदश अध्यायेषु व्याकरणस्य भिन्नाः विषयाः प्रोक्ताः - धात्वर्थनिर्णयः, लकारार्थनिर्णयः, सुबन्तनिर्णयः, ...

महाभाष्यव्याख्यानानि
वृत्तिग्रन्थाः
प्रक्रियाग्रन्थाः
परिभाषाग्रन्थाः
स्वतन्त्रग्रन्थाः

व्याकरणमाहात्म्यम्

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग् , ब्राह्म्या: स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादत: प्रथममेतदधीत्य धीमान् , शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ॥

[भास्कराचार्यकृते सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये गोलप्रशंसाध्याये अष्टम: श्लोक:]

अन्वय: -
ब्राह्म्या: सदनं वेदवदनं य: सम्यग् वेद, स: वेदमपि वेद, किमन्यशास्त्रम् ? यस्मात् अत: धीमान् प्रथमम् एतत् अधीत्य शास्त्रान्तरस्य श्रवणे अधिकारी भवति ।

अर्थ: -
सरस्वते: गृहसदृशं, वेदानां मुखस्वरूपं च यत् व्याकरणम्, तत् य: सम्यग् अधीतवान्, स: वेदान् अन्यशास्त्रान् चापि सरलतया अध्येतुं शक्नोति । अत: बुद्धिमता मनुष्येण प्रथमं व्याकरणं सम्यक् अधीय अनन्तरमेव अन्यशास्त्राणाम् अध्ययनार्थम् यत्न: करणीय: ।

समर्पणम्

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चित् दुःखभाक् भवेत् ॥